

XALİDƏ MƏMMƏDOVA
AMEA Folklor İnstitutu
xalide_1978@mail.ru

MÖCÜZƏLİ DOĞULUŞ MOTİVİ VƏ İNİSİASIYA

Açar sözlər: Azərbaycan folkloru, möcüzəli doğuluş motivi, inisiyasiya, doğuluş, ölüb-dirilmə

Ключевые слова: Азербайджанский фольклор, мотив чудесная рождения, инициация, рождение, возрождение

Key words: Azerbaijanian folklore, miraculous birth motive, initiation, birth, resurrection

İnisiyasiya həm də ölüb-dirilmə anlamına gəlir. Dirilmə isə ölənin yenidən doğulması kimi mənalandırıla bilər. Yenidən doğulma möcüzəli doğuluş motivinin ayrıca bir növü olaraq qəbul edilməlidir. Möcüzəli doğuluş motivinin özəyində yeni bir insanın yaradılışı və ya doğuluşu dayanırsa, inisiyasiya prosesində doğulanın ölüb, bir daha, yəni təkrar doğuluşu müzakirə mövzusu olacaqdır. İlk insanların yaradılmasının aid edildiyi simvolik doğuluş inisiyasiyanın da əsasını təşkil edir. Günəş batıb, yenidən doğdu, ifadəsinin kəsb etdiyi mənaya diqqət yetirdikdə aydın olur ki, insanın ölüb yenidən dirilməsi, elə onun yenidən doğması və ya doğulması anlamına gəlir. Avtomatik olaraq bu doğuluşun xarakteri möcüzəli, sehirli xarakterdə mənalandırılır.

Azərbaycan folklor mətnlərində ölüb-dirilmə motivi çox təsadüf edilən situasiyalardan biridir. Rastlanan hər ölüb-dirilmə motivinin möcüzəli doğuluşa aidiyyəti varmı, sualı yaranacağı təqdirdə, ölünün qayıdışı – dönüşü onun təkrar – ikinci dəfə həyata doğuşunu ehtiva edirsə, “bəli” cavabı veriləcəkdir. V. Propp yazır ki, möcüzəli doğuluş motivi həddi-buluğa çatanda yerinə yetirilən simvolik doğuluş formaları ilə əlaqələndirilə bilər (18, 235). C. Bəydili inisiyasiya ilə bağlı yazdığı açıqlamaların birində bu fikri bir az başqa tərzdə ifadə etsə də, məzmun üst-üstə düşür: Keçid yaşıyla bağlı inisiyasiya mərasimləri fərdin sosial statusunda dəyişikliyi şərtləndirirdi (3, 167). Fikrimizcə, fərdin sosial statusundakı dəyişikliklərlə möcüzəli doğuluş motivi arasında bir əlaqə vardır. Keçirilən inisiyasiya mərasimləri qəhrəmanın yeni özəlliklərə sahiblənməsinə xidmət göstərər. Simvolik ölüm və ardınca yeni-yeni keyfiyyətdə diriliş ölüb-dirilmə anlamında qavranılıb. Sonradan bu qavrayışın simvolik elementlərə malik mifoloji məzmunu folklorla daşınıb. Milli folklor motivlərindən görünür ki, qəhrəmanlar simvolik olaraq deyil, həqiqətən ölüb yenidən dirilirlər. Deməli, burda ölmək

və dirilmək simvolik deyil, həqiqidir, doğuluş isə simvolik xarakter daşıyır. L.A.Sedov qeyd edir ki, möcüzəli doğuluş yenidən doğuluş ideyalarında aşkar edilib (17, 872). “Nardan qız” nağılına nağılına diqqət yetirək. Qısa məzmun ondan ibarətdir ki, qədimlərdə Qoquz adlı bir padşahın gördüyü yuxu münəccimlər tərəfindən yozulur. Deyilir ki, çox keçmədən dünyaya bir qız uşağı gələcək. O, 14 yaşına çatan kimi padşahı öldürəcək. Vəzir uzun zamandan bəri alıb, içini açmadığı sandıqda bir nar görür. Nar əlindən yerə düşüb 14 yaşlı bir qıza çevrilir. Qızı danışdırdıqda məlum olur ki, atası onu erkən evlilikdən qorumaq üçün nara çevirib və sandığın içinə qoyub. Qız cildini dəyişmiş və yenidən doğulmuşdur. Ə.Əsgərin fikrinə görə, nardan qıza çevrilmənin yenidən doğulma kimi qavranılması ideyası meydana çıxır. Bu yöndə sandığın freydist anlayışı maraq doğurur. Həmin anlayışa görə, sandıq qadın bətni kimi simvolizə edilir (7, 82). S. Rzasoy “Əsli və Kərəm” dastanında baş qəhrəmanın ölərək yenidən doğulma prosedurundan keçməsinə ana bətninin digər bir simvolu ilə əlaqələndirib: “Təkcə doğumu – yaradılışı deyil, eyni zamanda bəsləməni və ya bəslənməni mümkün edəcək Yer canlı və cansız bütün varlığın yeganə anasıdır. İnisiyasiya ritualının əsas ezoterik obrazlarından biri Yer anadır. Qəhrəmanın yeraltı dünyaya enməsində əsas məqsəd Yer ananın yanında təkrar doğulma- yenidənqurma prosedurundan keçməkdir. Bu halda qəhrəman öz köhnə varlığında ölür və Yer ana onu yeni statusda doğur (13, 259). A. Balkaya yeraltı dünyaya keçidin əsas mexanizmlərindən olan quyu haqqında yazır ki, quyu başqa bir baxışla Yer ananın bətni kimi təsəvvür olunur (14, 60). Yeni statusda doğulmanın möcüzəli xarakterindən danışarkən “Dədə Qorqud” kitabında – “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyunda Uruzun qurban verilmə ritualında dirilmə prosedurundan keçməsinə diqqət yetirək. O, xaoslu statusunda ölməli, kosmoslu statusunda yenidən doğulmalıdır (13, 392).

Bütün bu təsəvvürlərlə yanaşı, bir də belə bir təsəvvür xatırlanır ki, doğulmuş diri adam həyata qayıtmış ölüdür (18, 226). Bu məntiqlə hər bir doğuluşun gizli qatında ölüb-dirilmə sxeminin mövcudluğu müzakirə mövzusu ola bilər. Təbii ki, burda doğuluş simvolik xarakter daşıyır. Amma bəzi nağıllarımız vardır ki, ölüb- dirilmə mahiyyətə fərqli məzmununda təqdim edilir. Doğuluş mərhumun həyata yenidən qayıdışı şəklində özünü büruzə verir. Çox məşhur “Kəsik baş” nağılında vəzirin qızı möcüzəli şəkildə hamilə qalır. Bu möcüzə isə ölmüş insan kəlləsinin külə döndüyündən xəbərsiz olan qızın ona toxunmasıyla başlayır (1, 165). Ölü, qızın dünyaya gətirdiyi oğlanın simasında yenidən doğulur. Ümumiyyətlə, ölünün həyata qaytarılması üçün onun cəsədindən bir tikə yeməyin lazımlılığı haqqında təsəvvür bir vaxtlar geniş yayılmışdı (18, 218). “Kəsik baş” nağılına əsasən doğulan qəhrəman həyata qayıtmış ölü kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Hind-tinqitlərdə eynən buna oxşar bir folklor mətni diqqətimizi çəkir. Mətnəndən anlaşıldığına görə, ər öz həyat yoldaşını qısqandığı üçün uşaqlarını öldürür. Öldürülən oğlanlardan biri kiçik bir əşyaya çevrilir. Qadın onu udur, yenidən o, oğlanı doğur (17, 872). Ümumiyyətlə Hindistanda mövcud olan karma inancına görə, allahlar və insanlar sonsuz doğuluş zəncirinə daxildilər. Bu isə reinkarnasiya ilə bağlı düşüncələrə gətirib çıxarır. Keçmişlə bağlı xatirələri qismən saxlamaqla insan simasında yenidən doğuluş və matepsixoz, yəni ölümdən sonra ruhun başqa bir varlığa köçürülməsi özünü göstərməkdədir (17, 872).

“Cantıq” Azərbaycan nağılında isə qəhrəman, ümumiyyətlə, ölü doğulur. O, dərvişin köməyiylə assimetrik vəziyyətdən çıxır, dirilir və möcüzəli müdaxilə nəticəsində diri şəkildə doğulmağa müvəffəq olur. Tədqiqat zamanı rast gəldiyimiz obyektiv təhlillərə əsasən müəyyən etdik ki, “Cantıq” nağılının qəhrəmanı sonralar nəfəsləndirilmiş (nağıldan açıq-aydın görünür ki, damarı qəhrəmanın bədənindəki yarığa qoyan kimi o dirilir), canlandırılmış ruhdur. Cantıq adının mənası da bunu deyir: Can- ti (k). Ti-nəfəs, həyat vermək, can isə ruh mənasında türk dillərində işlədilir (6, 24). “Ölü Məhəmməd” nağılında isə sehirli almanın köməyiylə doğulan qızın qismətinə ölü yazıldığı dərvişin “xassan, xubsan, ölüyə münasibsan” sözlərindən sonra anlaşılar. Maraqlıdır ki, möcüzəli doğulan qəhrəman ölü üzərində 40 gün Quran oxumaqla onu dirildir. Dirilmə qızın vasitəsilə həyata keçirilir. Burda da inisiyasiya rituallarının qalıqları vardır; ölü Məhəmmədin meyidi üzərində yazılmış bu sözlər diqqət çəkir: mənim üçün 40 gün Quran oxunacağı təqdirdə oyanağam (1, 128). Hətta bu, altay türklərində yaygın olan – şamanların ölünü diriltməsi ayinlərini xatırladır. Milli folklorda variantın mövcudluğu yox dərəcəsidir. Amma cüzi elementlər oxşarlığı inkar etmir. Yakutlardan toplanmış “Şamanın ölən qadını diriltməsi” adlı mətnəndə söhbət ondan gedir ki, şaman bütün şübhələri yox edərək istədiyinə nail olur. Xəstəlik nəticəsində ölən qadını həyata qaytarmaq üçün mərasim təşkil edir. Qadın dirilir, deməli həm də ikinci dəfə doğulur (2, 186). Düzdür, burda da doğulma insan cütlüyündən baş vermədi, və ya möcüzəli mayalanma nəticəsində ana bətnində inkişaf edib dünyaya göz açmadı. Və ya Tanrının hökmü ilə - sözün gücü ilə yaranış və ya dərvişin etdiyi sehirlərin, tilsimlərin köməyiylə doğuluş baş vermədi. Bu doğuluş artıq bir dəfə həyatda olmuş insanın yenidən dirilməsiylə başlayan simvolik doğuluşu anlamına gəlməkdədir.

K.Yunq belə hesab edir ki, ikinci doğuluş ideyası universaldır, şəfaverici sehirlərdə, şamanizmdə də özünü göstərir. Bu zaman isə reinkarnasiya ideyası aktuallaşır (17, 872). Şaman mətnlərindən birində deyilir ki, şaman olacaq insan 7 yaşında şaman xəstəliyinə yaxalanır. Doqquz yaşında ətrafda tanınır və 12 yaşında böyük bir şaman olur.

Hadisələr elə cərayan edir ki, o öncə doğulduğu və yaşadığı evdən 15 km. uzaqda, ikinci dəfə doğulur. Nəql elədiyimiz bu mətnin adlandırılması belə sübut edir ki, ikinci doğuluşu mövzu ilə bağlamaq uyğunsuzluq sayıla bilməz. Belə ki, məlum nümunə “ Şamanın möcüzəli doğumu” başlığı ilə təqdim olunur (2, 64). “Şamanın yenidən doğulması” mətnində də uzun illər öncə ölmüş şamanın yaxın zamanda yenidən doğulmasını anladılar. “İki dəfə doğulan şaman haqqında əfsanə”, və “ Şamanın üç dəfə dünyaya gəlməsi”, “Şamanın yenidən doğulması” (2, 58; 65) və s. bu kimi adlarla qeyd olunmuş çoxsaylı mətnlərdə ölüb-dirilmə motivi ilə möcüzəli doğuluş motivi çarpazlaşır; biri digərini izah edir. Hindistanda brahmanizm dövründə “iki dəfə doğulma” anlayışı və iki dəfə doğulanların taleyi haqqında maraqlı təsəvvürlər mövcud olmuşdur. Yenidən doğulma ideyaları yuxarıda söhbət açdığımız – yeni doğulanın cəmiyyətdəki statusunu şərtləndirmişdir (5, 13). “Manas” dastanında da qəhrəmanın ölüb-dirilməsi onun həyata ikinci dəfə doğulması anlamına gəlir. Oxuyuruq ki, Manası tabuta qoyub dəfn edirlər. (Qeyd edək ki, ana bətnini simvolizə edən elementlər arasında tabutun da adı çəkilir). Amma o, dastandan da göründüyü kimi, məzarda dirilərək yenidən doğulur. Qəhrəmanın xatunu Qanıkey gördüyü yuxunu qayınatasına danışır:

Mənim sahibim Manas torpaq oldu deyirsən

Allah ona can verib həyat tapdı deyirsən... (12, 516)

Bu seir parçasının təhtəşüurda qorunub saxlanılan arxaik inanc formalarından biri ilə - həm də möcüzəli doğuluş motivinin bağlandığı ilk insanların torpaqdan yaradılması motivi ilə əlaqəsi vardır. Deməli, ilk insanların yaradılmasının təsvir edildiyi mətnlərdə həm də ininsiasiyanın təzahür formalarını sezmək çətin deyil. Etiraf edək ki, torpaqdan yaradılış mətnlərini təhlilə cəlb edərkən mətnə həm də inisiyasiya ritualının izlərini görə bilməmişdik. Artıq bir dəfə müraciət etdiyimiz mətnə təkrar dönürük: Tanrının buyuruğu ilə özündən bir parça verməyə razı olmayan torpaq sonucda “əgər mənə qayıdacaqsız” olar, deyərək razılaşıır. Onun vahiməli olduğunu görən Əzrayıla torpaq bu sözləri deyir: mənə toxunma, məni yaralama. Əzrayılın “sənnən aparılırsa, sənə qayıdacaq” cavabı torpağı sakitləşdirir. Bu folklor mətnini danışmış söyləyicinin məsələyə maraqlı münasibəti vardır. İnsan torpaxdan yaranıb, torpağa da qismət olacaq (10, 5). Eynilə Manasın ölüb-dirilməsi, torpaq olub yenidən canlanması doğuluşu simvolizə edir.

Oğuz kağanın bir canlı olaraq ölməməsi, yenidən dünyaya qayıtmaq üçün yalnız müvəqqəti olaraq ölməsi və təkrarən doğulması haqqındakı təsəvvür də doğuluşla bağlıdır (8, 23). O.Freydenberqin fikri yada düşür: Hər ölümdə doğuş var (17, 872). Doğuluş ən qədim zamanlardan ümumən məhsuldarlıq, xüsusən yerin həyatverici qüvvəsi ilə əlaqələndirilmişdir. Eləcə də heç bir canlının ölməməsi, yenidən dünyaya qayıtmaq üçün yalnız

müvəqqəti olaraq ölməsi və təkrarən doğulması doğuluşla bağlıdır (8, 23). Orta Asya türklərində çox yaygın olan “Çingiznamə”də adı keçən Duyun Bayanın iştirak etdiyi iki möcüzəli doğuluş motivindən biri ölüb-dirilmə ilə bağlıdır. Birinci epizodda qız bakirə olduğu halda hamilə qalar. Obrazlı ifadələrə görə, “ay və günəş işığından qorunaraq böyüdülən Ülemalik bir gün günəşin necə bir şey olduğu ilə maraqlanar. Sonra dayələrdən pəncərələrin açılmasını istər. Günəş işığı otağa dolar-dolmaz qız hamilə qalar. Doğulan uşağa Duyun Bayan adını verərlər. İkinci epizodda isə Duyun Bayanın ölərkən etdiyi vəsiyyətin məzmunu bütünlüklə onun bir daha doğulacağını işarələyir: “... Ey xalqım, mən öldükdən sonra xatunum Alanqoya döl olub enəcəm, o zaman bu yurda layiq bir oğul peyda olur”. Hadisələr vəsiyyətinə tamamilə edib gözlərini yuman Duyun Bayanın proqnoz verdiyi kimi cərəyan edər: Bəlli bir zaman sonra Alanqo yuxarıda anladıldığı kimi hamilə qalar və doğulan uşağa Çingiz adı verilər”. Aydın olur ki, burda möcüzəli doğuluş motivi ikinci dəfə dünyaya gəlməni şərtləndirir, döl olub xatunun bətninə girən Duyun Bayan Çingiz simasında yenidən doğulur (15, 115).

“Koroğlu” dastanının Orta Asiya variantında Koroğlunun məzarda doğulması motivi də möcüzəli doğuluşun növlərindən biri kimi tədqiqatçıların əsas obyektinə olmuşdur. Dastanın özbək və türkmən variantlarında Rövşən, sonradan isə Göroğlu adlandırılan qəhrəman ölmüş anasının bətnində əvvəlcə torpağa dəfn edilir. Sonra isə ölmüş qadından doğularaq süd əmməyə başlayır; bir müddət belə yaşadıqdan sonra qəbri dəşib çıxır (4, 252).

Azərbaycan variantında isə Koroğlunun məzarda doğulması epizoduna rast gəlinmir. Amma iynə ucu qədər işığın düşmədiyi bir axurda bəslənib yetkin bir ata çevrilən Qıratın uzun müddət işıqsız bir yerdə qalması qəhrəmanın məzarda doğulması ilə eyni taleni paylaşmasından qaynaqlanmaqdadır. Yəni qəhrəmanın doğuluşuna paralel şəkildə o da qaranlıq bir aləmdən bu dünyaya gəlmişdir (16, 15).

Amma milli folklorumuzda elə mətnlər toplanılmışdır ki, qəbirdə dirilib ikinci dəfə həyata qayıdan insanlarla bağlı rəvayətə həsr olunub. “Ölünün dirilməsi” adlı mətn mərhumun üç mərasimi keçirilən zaman baş vermiş möcüzəni anladır. İlk olaraq qəbiristanlıqda qoyun otaran çobanı məzardan gələn səs diksindirir: Qorxma, ey, buranı aç, burdan çıxım”. Məlum olur ki, qəbirdə ölünün burnundan qan açılıb və o, ikinci dəfə həyata qayıdıb” (11, 137). Bu mətn göstərir ki, ölünün dirilməsinə inamla bağlı təsəvvürün qalıqları hələ yaşamqdadır; bütün mətni nəzərdən keçirdikdə anlaşılr ki, ölü qəbirdə dirilir və onu yenidən evə gətirirlər.

Ölüb-dirilmə motivini möcüzəli doğuluş motivi ilə uyğunlaşdırmaq məntiqli görünməyə bilər. Həqiqətən də hər iki motivin tarixi köklərində

duran inanc formaları müxtəlifdir. Amma dünya xalqlarının miflərinə həsr olunmuş kataloqda möcüzəli doğuluş və ölüb dirilmə motivlərinin qarşılaşdırılmasının vacibliyi vurğulanmışdır (17, 872). Nəzərdən qaçmamalı olan nüans ondan ibarətdir ki, hər iki motivdə “yeni insan” baş qəhrəmana çevrilir. İnisiasiya rituallarının epik folklora daşınmış bəzi nümunələrində (müəyyən sayda misal göstərdik) biz dirilməni şərti olaraq doğuluş adlandırmışıq. Bu isə, adi doğuluş deyildir, yuxarıda da vurğuladığımız kimi, xarakterinə görə möcüzəli doğuluşun xüsusi bir növü kimi simvollaşdırılıb. Digər əsas növlər kimi, ölüb- dirilərək baş verən simvolik doğuluşun əski etiqadlarla bağlantısı olsa da, (məsələn, insanın ölümsüzlüyü haqda təsəvvürlər) məsələyə digər folklor abidəsi olan “Dədə Qorqud” kitabında fərqli mövqe ilə münasibət bildirilmişdir: Ölən adam dirilməz, çıxan can gerü gəlməz (9, 31).

Ədəbiyyat

1. AFK, X cild, X kitab. Bakı. Nurlan, 2008, 400 s.
2. Bayat F. Türk şaman metinləri (efsaneler ve memoratlar). Ankara, 3 OK. 2005. 307 s.
3. Bəydili C. “Türk mifoloji sözlüyü”. Bakı, Elm, 2003:418 s.
4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Maarif. 1981, 400 s.
5. Əliyev Ayvazlı B. Hindistan etnoqrafiyası. Bakı. Elm və təhsil. Bakı, 2017, 234 s.
6. Əliyev R. Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları (Azərbaycan mifoloji mətnləri əsasında). Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı. 2006, 280 s.
7. Əsgər Ə. “ Azərbaycan sehirli nağıllarında qəhrəman: səciyyəsi və mənşəyi”. F.e.n alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 1992
8. İmaməliyev E. Türk yaradılış mifləri və azərbaycan əfsanələri. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı. 2015. 156 s.
9. Kitabı Dədə Qorqud, Bakı, Yazıçı, 1988, 266 s
10. Qarabağ: Folklor da bir tarixdir, III kitab (tərtib edən: İ.Rüstəmzadə), Bakı, Elm və təhsil. 2012:468 s
11. Qarabağ folklor da bir tarixdir.VI kitab. Toplayıb tərtib edən, Süleymanova Vaqifqızı L. Bakı. Zərdabi LTD. 468 s.
12. Ögəl B. “Türk mifologiyası” (tərcümə edən: R.Əskər). Bakı, MBM, 2006. 626s

13. Rzasoy S. “Azərbaycan dastanlarında şaman-qıhrəman arxetipi”. Bakı, elm və təhsil, 2015, 436 s.
14. Balkaya A. Milli folklor, 2014, cild 26, say102: 60.
15. Bekki S.. Bəzi xalq anlatıları və dini metinlərə görə kahramanın mucizevi (babasız) doğumu, Türk kültürü və hacı bektəşi veli araşdırma dergisi, 2011
16. Özkan F. Altın Arığ Destanı. Ankara, Bilgi yayınları, 1997, 343 s.
17. Мифы народов мира. Москва советская энциклопедия, 1980, 1147 с.
18. Пропп В.Я. Фольклор и действительность . Москва, Наука, 1976, 324 с.

Kh.Mammadova

Miraculous birth motive and initiation

Summary

Innovation also means die and resurrection. The resurrection can be interpreted as rebirth of the dead. Rebirth should be regarded as a separate type of miraculous birth motive.

If the creation or birth of a new human being lies at the heart of the miraculous birth motive, it will be the subject of debate in the process of the initiation, once again, that is, the reproduction. The symbolic birthmark of the creation of the first human beings is also the foundation of the Initiation.

When the sun is sinking and reborn, it is clear that the meaning of the phrase is that man's death and resurrection means rebirth or birth.

The nature of this birth is automatically interpreted as miraculous, magical. The article refers to Azerbaijani folklore texts. The materials were compared with folklore samples of other Turkic and world peoples.

X.Мамедова

Мотив чудесная рождения и инициация

Резюме

Инициация также означает умереть и воскреснуть. Воскрешение можно интерпретировать как возрождение мертвых. Возрождение следует рассматривать как отдельный тип чудесного мотива рождения. Если в основе чудесного мотива рождения, лежит рождение или возрождение нового человека , то в процессе инициации, темой

обсуждения является смерть рожденного и повторно его возрождение . Символическая рождения посвященное сотворения первых людей является основой инициации.

Когда солнце опускается и возрождается, становится ясно, что смысл фразы заключается в том, что смерть и воскрешение человека означают возрождение или рождение. Природа этого рождения автоматически интерпретируется как чудесная, волшебная.

В статье упоминаются Азербайджанские фольклорные тексты. Материалы сравнивались с фольклорными образцами других тюркских и мировых народов.

Rəyçi: Ramazan Qafarlı
Filologiya elmləri doktoru